

Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень

Юрій Загородній,
перший заступник
Глави Адміністрації Президента України

Пропонується новий підхід до вивчення теорії та історії громадянського суспільства. Створюється, з опорою на праці відомих дослідників цього феномена, нова аналітична конструкція – нормативне досягнення, на базі якого вибудовується нова модель, позитивними сторонами якої є системний підхід, цілісність та взаємоузгодженість елементів. Застосування її до дослідження громадянського суспільства, на переконання автора, може дати змогу наблизитися до адекватнішого розуміння процесу становлення концепції і самого феномена громадянського суспільства.

Теорію громадянського суспільства було започатковано ще у XVII – XVIII століттях. Відтоді багато дослідників зробили свій вклад у її розвиток. Але міркування і висновки висловлювалися настільки різні, що нині поняття „громадянське суспільство” має чимало визначень, які часто суперечать одне одному.

Сучасні уявлення про основи та складові громадянського суспільства також дуже різні. „Розмаїття цих уявлень значною мірою пов'язане з інерційним існуванням трактувань, що склалися і домінували на попередніх ступенях розвитку суспільства і соціальної думки, які не витіснялися повністю в силу того, що за ними був і залишався історичний і певний теоретичний смисл. Інша справа, що використання таких трактувань правомірне тільки стосовно певного соціального контексту, а виведення їх за його рамки, надання приватним аспектам поняття ширшого, а тим більше узагальнюючого значення неминуче призводить до різних непорозумінь, помилок, спотворень” [1]. Тому одним із завдань, яке постало перед сучасними вченими – фахівцями з теорії громадянського суспільства, є вивчення того, що ми дістали у спадок від попередників, аби уникнути в подальших дослідженнях та застосуванні теорії отих непорозумінь, помилок і спотворень.

Ця проблема вже привертала увагу як українських, так і зарубіжних дослідників, але йшли вони переважно шляхом виокремлення певних напрямків, підходів або шкіл. Так, А. Колодій виділяє три „класичні”, на її думку, інтерпретації громадянського суспільства [2], які створюються в рамках: 1) локкіанського підходу, згідно з яким основою громадянського суспільства є протиставлення природного і громадянського; 2) гегелівського підходу, відповідно до якого це правова держава та принцип індивідуалізму; 3) токвілівського підходу, який на перше місце висуває асоціативну діяльність. Це, безперечно, сприяє упорядкуванню трактувань громадянського суспільства, але й має певні вади. Теорія громадянського суспільства невпинно розвивається, змінюється, тому виокремлення шкіл не досить для адекватного його вивчення. С. Рябов пропонує виділяти етапи у вивченні громадянського суспільства. Перший етап, коли в основу вивчення було покладено опозиційну пару „природне – громадянське” (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо). Другий етап, коли її змінила пара „громадянське – державне” [3] (Г. Гегель, Ш. Токвіль). Відтак, залежно від етапу вивчення, змінювалося розуміння природи та сутності громадянського суспільства, що створює певні проблеми для дослідників. Якщо використовувати таке виокремлення етапів розвитку теорії, то кожен наступний етап, який застосовує нову методологію, в основі якої – нова опозиційна пара, означатиме переосмислення природи і сутності феномена громадянського суспільства. Відтак визначатимуться нові рамки його існування, нові місце, роль і функції з одночасним запереченням попередніх.

Чи можлива досконаліша методологія досліджень? Як уникнути вад двох згаданих вище варіантів дослідження теорії громадянського суспільства, поєднавши їх переваги?

Для цього слід звернутися безпосередньо до праць Дж. Локка, Г. Гегеля, Ш. Токвіля та інших видатних вчених, які, на думку сучасних дослідників, створили певні теоретичні школи, і визначити, що в їхніх ідеях спільного, і як доцільніше підходити до використання їх ідей.

Відтак, ставимо перед собою такі завдання. По-перше, проаналізувати праці дослідників, яких можна віднести до представників (одночасно) і „етапів”, і „шкіл”, на предмет виявлення елементів, які складають ці етапи та школи. Ці складові дозволять детальніше розглянути творчість кожного вченого і виявити спільне у „антагоністів” з різних шкіл чи етапів. На цій базі, по-друге, створити аналітичну конструкцію, яка б дозволила поєднати теорію і практику громадянського суспільства, показати, що вони не відірвані одне від одного, а перебувають у взаємозалежності та є взаємообумовленими. По-третє, створити модель дослідження теорії і практики громадянського суспільства, яка б дозволила розглядати їх становлення як еволюційний процес, знаходячи спільне та обумовлене і пов’язуючи в єдине ціле творчість різних дослідників.

Наприклад, Дж. Локк є представником „першого етапу”, оскільки використовував дихотомію „природне – громадянське”. Яким він бачить „природний стан”? Це стан повної свободи та рівності. Люди вільні у своїх діях та в „розпорядженні своїм майном і особистістю у відповідності з тим, що вони вважають пасуючим собі в межах закону природи, не запитуючи дозволу у будь-якої іншої особи і не залежачи від будь-якої волі” [4], і, крім того, виходячи з рівності своїх природних даних і здібностей та взаємності влади і юрисдикції. Вони рівні між собою без будь-якого підкорення чи підлеглості. Природний стан – це стан свободи, але не сваволі, тому що є закон природи, який у цій ситуації скеровує дії людей. Закон природи „і розум, який є цим законом, вчить людей, які бажають з ним рахуватися, що, оскільки всі люди рівні і незалежні, остільки жоден з них не повинен завдавати шкоди життю, здоров’ю, свободі або власності іншого” [5]. Та закон не діяв би, якби не було того, хто має владу впроваджувати його в життя. В природному стані цю владу має кожен. Кожен має право карати порушників закону так, щоб це було застереженням і відплатою. Громадянський стан відрізняється від природного тим, що він є „там, де кожен з його членів відмовився від цієї природної влади і передав її в руки суспільства” [6].

В природному стані кожен є „суддею і катом”. Але цього недостатньо для збереження „власності” кожного. А до власності Дж. Локк зараховує життя людини, її свободу та володіння (тобто приватну власність) [7]. У природному стані для цього не вистачає: 1) встановленого, загальновідомого Закону; 2) судді; 3) сили для виконання вироку. Прагнення до збереження власності – це те, що фактично виступає у Дж. Локка основою рівності людей, яка й обумовлює можливість договору, можливість суспільства, оскільки лише прагнення до збереження власності однаково і для монарха, і для покріпаченого селянина, і воно дає змогу вступати їм у договірні відносини як рівним, на паритетних умовах, що й може зобов’язувати їх до виконання умов договору. Це прагнення, на думку Дж. Локка, веде до створення Закону, виникнення судді та сили для виконання вироку, які й становлять громадянське суспільство. „Коли певна кількість людей так об’єднана в одне суспільство, що кожен з них відмовляється від своєї виконавчої влади, притаманної йому за законом природи, і передає її суспільству, то тоді, і тільки тоді існує політичне чи громадянське суспільство. І це стається, коли певна кількість людей, що перебувають у природному стані, вступає в суспільство, щоб скласти один народ, одне політичне тіло під владою одного верховного уряду... Тим самим ...вповноважує суспільство або, що однаково, його законодавчу владу створювати... закони, яких вимагатиме суспільне благо... І це переносить людей з природного стану в державу, оскільки на землі з’являється суддя, який має владу вирішувати всі суперечки... Цим суддею є законодавча влада або призначена нею посадова особа” [8].

Ці положення, незважаючи на всю їх простоту і очевидність, все ж потребують пояснення. Дж. Локк не ставив за мету створити теорію громадянського суспільства – в його творах вона була елементом теорії „суспільного договору”, створення якої обумовлювалося потребою переосмислення ролі держави та відносин держави і народу. Вчений, прагнучи обґрунтувати положення про суверенітет народу, використовує опозицію „природний стан – громадянський стан”. Слід відзначити, що це був поширений методологічний прийом. Наприклад, Т. Гоббс за його допомогою обґрунтовує суверенітет держави. Нас у цій статті мало цікавлять самі по собі великі ідеї, обґрунтовані Дж. Локком, – народний суверенітет, розподіл влади, право народу усувати тиранів. Але вони важливі для розуміння локкової концепції громадянського суспільства.

Вводячи поняття „природний стан”, Дж. Локк наділяє людину певною сукупністю прав, які для неї є природними, а демонструючи перехід від природного стану до громадянського, звертає увагу на те, що людина лише певну частину своїх прав передає суспільству чи державі, частину ж залишає за собою. Для нас важливо, що, за Дж. Локком, людина в суспільстві вільна – бо залишає за собою свою індивідуальну свободу. „Свобода людини в суспільстві полягає в тому, що вона не підкорюється ніякій іншій законодавчій владі, крім встановленої за згодою в державі, і не є підлеглою будь-чій волі і не обмежена будь-яким законом, за винятком тих, що будуть встановлені цим законодавчим органом відповідно до висловленої йому довіри” [9].

В часи середньовіччя закон означав свободу, оскільки обмежував сваволю короля та знаті стосовно підлеглих та простих людей. Елементи такої правосвідомості містяться і в працях Дж. Локка – „там, де немає закону, немає і свободи” [10]. Виразно такий підхід простежується у Ш. Монтеск'є: „Свобода є право робити все, що дозволено законами” [11]. Дж. Локк обґрунтовує свободу іншого типу, яка „являє собою свободу людини володіти і розпоряджатися як їй завгодно своєю особистістю, своїми діями, володіннями і всією своєю власністю в рамках тих законів, яким вона підкоряється” [12]. Це вже свобода в сучасному розумінні: свобода „не від”, а свобода „для”. Ця свобода відрізняється від тієї, яка притаманна людині в природному стані. „Свобода людей в умовах існування системи правління полягає в тому, щоб жити відповідно до постійного закону, який є спільним для кожного в цьому суспільстві і встановленим законодавчою владою, створеною в ньому: це свобода керуватися своїм особистим бажанням у всіх випадках, коли цього не забороняє закон, і не бути залежним від непостійної, невизначеної самовладної волі іншої людини, в той час як природна свобода полягає в тому, щоб не бути нічим пов'язаним, крім закону природи” [13]. Але водночас люди в громадянському стані, як і в стані природному, залишаються вільними у своїх діях та в розпорядженні своїм майном і особистістю відповідно до того, що, як вони вважають, пасує

ім.

Дж. Локк, як бачимо, теоретично обґрунтовує принцип індивідуальної свободи, принцип вільної особистості. Ми знаємо, що він не першим і не останнім обґрунтовував цей принцип. Виходячи з цього, можна припустити, що завдяки працям певної групи людей цей принцип було обґрунтовано. Це твердження відразу викликає багато запитань: як визначити, що почалося таке обґрунтування, як визначити, що воно вже закінчилося, на підставі яких критеріїв зараховувати чи ні вчених до тих, хто обґрунтовував той чи інший принцип? Обсяг статті не дозволяє відповісти на всі ці запитання. Можемо тільки означити певні характерні риси.

Дж. Локк обґрунтовує принцип „вільної особистості”, який є одним з найважливіших для громадянського суспільства. Це не означає, що він раз і назавжди переконалих всіх, яким мусить бути обсяг свободи людини в суспільстві, і це не означає, що такий обсяг свободи особа скрізь і відразу отримує. Ще й сьогодні люди не скрізь мають такий обсяг свободи. Та й не всі погоджуються, що мають право його мати. Дж. Локк своїм обґрунтуванням, яке полягало, фактично, в тому, що він знаходить підстави для „свободи” людини, вводить принцип „вільної особистості” в теорію громадянського суспільства, хоча це, напевно, й не входило в його плани. Дж. Локк мав і попередників, і продовжувачів своєї справи. Можна вважати, що його обґрунтування вичерпалося, коли предметом дослідження стали окремі аспекти вільної особистості (а не взагалі принцип вільної особистості) та підстави, згідно з якими людина має право на свободу дій в рамках законів, визначених законодавчим органом, вповноваженим на це довірою. Важливість того, що Дж. Локк обґрунтував принцип „вільної особистості” ще й у тому, що в період, коли він це робив, її не існувало в реальності. Вільна особистість тільки зароджувалася і розвивалася, і тому теоретичне обґрунтування її прав було дуже важливим.

Взяти, наприклад, приватну власність, яку вважають основою громадянського суспільства. Дж. Локк так обґрунтовує право людини на неї: „Хоча земля і всі нижчі істоти перебувають у спільній власності всіх людей, все ж кожна людина володіє певною власністю, яка полягає в його власній особистості, на яку ніхто, крім нього самого, не має ніяких прав. Ми можемо сказати, що праця його тіла і робота його рук за найсуворішим рахунком належать йому. Що б тоді людина не виводила з того стану, в якому природа цей предмет створила і зберегла, вона сполучає його зі своєю працею і приєднує до нього щось, що належить особисто їй, і тим самим робить його своєю власністю. Оскільки вона виводить цей предмет з того стану загальної власності, в яке його помістила природа, то завдяки своїй праці вона приєднує до нього щось таке, що виключає загальне право інших людей” [14]. Обґрунтовують право приватної власності й інші

дослідники, наприклад, Д. Юм [15]. Але це обґрунтування важливе лише для становлення теорії громадянського суспільства, оскільки в реальності приватна власність вже існує.

„Як свідчать етнографічні та історичні дані, індивідуальне привласнення землі та її плодів було відоме вже первісній людині. Власність з'являється завдяки застосуванню у виробництві особистих зусиль, тобто в результаті виникнення розподілу праці в рамках соціальної групи” [16]. Але в дикунських чи первісних суспільствах індивід фактично не має приватної власності, за винятком особистого спорядження, наприклад, зброї та одягу. Він нібито володіє всім майном своєї общини, він має на нього право, але поділяє це право з іншими її членами. Фактично він не має права власності навіть на себе, зважаючи на те, який ступінь його залежності від общини. Але розвиток умінь і розподіл праці, що виникає внаслідок цього, породжує індивідуальне привласнення продуктів праці. Споживання їх стає дедалі більше актом індивідуальної дії. „Об'єктами особистого привласнення стають їжа, зброя, прикраси, пізніше – жінки, викрадені з інших племен, полонені, захоплені під час війн, приручені тварини. Зародження особистого привласнення продуктів праці стало значним кроком в історії суспільного розвитку, пробуджуючи дух підприємництва” [17].

Але особисте привласнення продуктів праці в ту добу ще не стає визначальним організуючим чинником соціального порядку суспільства. „Потреба єднання індивідуальних зусиль у боротьбі за виживання та за умов низької продуктивності праці, браку досконалих знарядь спонукає розвиток спільного виробництва і спільне споживання і, таким чином, веде до спільності майна. В процесі спільного виробництва продукт перестає бути предметом особистих зусиль, право користування ним належить усім членам сімейної общини. Всі вони мають спільне неподільне право власності. Лише община є єдиним власником землі. Приватна, за висловом М. Ковалевського – „нерухома” власність невідома сімейній общині. Неподільність землі була загальним правилом, ділити її заборонялося” [18].

Виникнення приватної власності було тривалим процесом, в ході якого з'явилася спочатку „рухома” приватна власність, власність на одяг, зброю тощо. А з часом, в результаті поглиблення поділу праці, зростання її продуктивності, удосконалення знарядь виробництва тощо, община руйнується, земля та інша „нерухома” власність ділиться між її членами. Отже, процес виникнення приватної власності можемо розглядати як нормативне досягнення громадянського суспільства а, відповідно, обґрунтування права приватної власності – як нормативне досягнення теорії громадянського суспільства.

Наприклад, Г. Гегель у „Філософії права” обґрунтовує кристалізацію приватних інтересів людей і вважає, що саме розвиток приватних інтересів

слугував розпаду стародавніх держав. „Самостійний розвиток особистості – це момент, який проявляється в стародавніх державах як проникаюче псування моралі й остання причина їх загибелі”. Виникнення приватного інтересу викликало псування традиційної моралі цих держав, яка базувалася на інших принципах (честь, чесноти, відданість місту, громаді, правителю). „Ці держави, почасти в патріархальному й релігійному принципі, почасти в принципі духовнішої, однак простішої моральності, вибудовуючись взагалі на первісному природному світогляді, не змогли витримати в собі її розкол і нескінченну рефлексію самосвідомості й здалися цій рефлексії, як вона почала вирізнятися, за осмисленням, а потім за дійсністю, оскільки її ще простому принципу бракувало справді нескінченної сили, яка полягає тільки в тій єдності, яка дає протилежності розуму розійтися на всю силу, і здолала її, і тримається в ній, і утримує її в собі” [19].

Первісний природний світогляд не зміг витримати розпаду особливості і загальності, оскільки йому бракувало усвідомлення єдності цієї протилежності, яка проявляється в їхній взаємозумовленості. „Нескінченна” сила, яка міститься в єдності та взаємозалежності, тільки й може подолати і стримати згубний вплив приватних інтересів, які в інших умовах розірвали б загальне (суспільство) на шматки, що й сталося в давніх суспільствах. Г. Гегель критикує Платона, оскільки „у своїй „Державі” ...він не спроможний упоратися з принципом самостійної особливості, який в його час увірвався до грецької моральності, інакше, ніж протиставивши йому свою тільки суттєву державу, і цей принцип аж до джерел, які він має в приватній власності і в сім’ї, а потім у його подальшому розвитку, повністю виключив як власну сваволю й вибір стану тощо” [20]. Упоратися з самостійною особливістю не змогли ні грецькі міста-поліси, ні, фактично, грецькі філософи. Платон протиставляє їй всепронизуючу державу, яка має контролювати всі дії людей, закріпачуючи людину в рамках певного стану, певної ролі і позбавляючи її і власності, і сім’ї. Лише таким чином Платон бачить можливим зберегти загальність від згубного впливу особливості і приватного інтересу.

Справжній розвиток приватний інтерес отримує пізніше. „Принцип самостійної в собі нескінченної особистості окремого, суб’єктивної свободи, який постав у римському світі внутрішньо в християнській релігії, а тому зовні пов’язаним з абстрактною загальністю, в тій тільки суттєвій формі істинного духу належного по праву не отримує. Цей принцип історично пізніший за грецький світ, як і філософська рефлексія, яка сягає цієї глибини, також пізніша за суттєву ідею грецької філософії” [21]. Таким чином, за словами Г. Гегеля, можна зробити висновок, що грецька філософія непричетна до обґрунтування „приватного інтересу” – так само, як і грецький світ непричетний до формування (досягнення) повноцінних „приватних інтересів” у індивідів.

Водночас Г. Гегель обґрунтовує норми, які не тільки дають змогу витримати розпад особливості й загальності, але й дозволяють черпати звідти „нескінченну” силу. Якщо Платон не знав, як може держава впоратися з самостійною особливістю, то Г. Гегель на боротьбу з нею відряджає „громадянське суспільство”. Воно, на його думку, утворюється, коли відбувається перехід від винятково сімейного життя людей до суспільства. Механізмом цього переходу є або природний приріст сім’ї, або добровільне об’єднання сімей, або об’єднання за допомогою влади хазяїна. При переході від сім’ї до громадянського суспільства відбуваються зміни в моральності. Виникає „приватний інтерес”, а відтак, мовою Г. Гегеля, „в громадянському суспільстві кожен для себе мета, все інше для нього ніщо ...але без взаємовідносин з іншими він не може досягти своїх цілей у всьому їх обсязі: ці інші тому, по суті, є засобами для мети особливого” [22]. Так функціонує „механізм” громадянського суспільства – „особлива мета (тобто мета одного індивіда) шляхом співвіднесення з іншими надає собі форми загального і задовольняє себе, задовольняючи разом з тим прагнення інших до блага. Оскільки особливість пов’язана з умовою загальності, то ціле є ґрунтом для опосередкування, на якому дають собі свободу всі одиничності,.. Особливість, обмежена загальністю, є єдина міра, за допомогою якої кожна особливість сприяє своєму благу” [23].

Шлях одиничності до громадянського суспільства – освіта. Якщо я став членом громадянського суспільства, і, відповідно, я „звільнений” шляхом освіти, то я переборюю у собі „оголену суб’єктивність поведінки, безпосередність жадань та сваволю прагнень” [24], я визначаю свої бажання та дії загальним чином, усвідомлюючи себе ланкою ланцюга, який всіх нас поєднує. „Я отримую від інших засоби задоволення своїх потреб і повинен внаслідок цього приймати їх думку. Але одночасно я змушений виробляти засоби для задоволення потреб інших. Відповідно, одне переходить в інше і пов’язане з ним: все приватне стає таким чином суспільним” [25]. Відтак потреби та засоби (для їх задоволення), як „реальне наявне буття”, перетворюються на буття для інших, потребами та працею яких взаємно обумовлено їх задоволення. Взаємозалежність праці та задоволення потреб в ході історичної еволюції перетворюються на повну необхідність, залежність і взаємовідносини людей. Таким чином, суб’єктивний егоїзм перетворюється на сприяння задоволенню потреб всіх інших, перетворюється на „освічений егоїзм” (за словами Р. Патнама) [26]. Це нормативне досягнення теорії громадянського суспільства, сутність якого в перетворенні егоїзму на сприяння задоволенню потреб усіх, Г. Гегель називає „державою потреби та здорового глузду”, або „зовнішньою державою”. Ми могли б назвати це взаємністю, тобто визнанням за іншими права на гідність, та громадянською самосвідомістю, тобто схильністю і вмінням визначати свої приватні бажання та дії і розуміти їх у загальному

**Дослідження громадянського суспільства:
модель нормативних досягнень**

Юрій Загородній

контексті, оскільки саме в такому вигляді можемо побачити це нормативне досягнення в громадянському суспільстві.

Використовуючи продемонстровану модель нормативних досягнень, можемо пов'язувати в дослідженні розвиток теорії і феномена громадянського суспільства, оскільки теорія розвивається шляхом нормативних досягнень як обґрунтувань певних принципів та норм, а розвиток самого громадянського суспільства йде шляхом нормативних досягнень як встановлення та змін правил і умов людської взаємодії та співжиття. І ці обґрунтування та встановлення є певним чином пов'язаними. Така методологія дає змогу розглядати теорію громадянського суспільства як цілісний феномен, який складається з ланцюжка нормативних досягнень, одні з яких обумовлюють інші, а ті є їх похідними і водночас підставою для подальшого їх розвитку. Громадянське суспільство, за таких умов, є динамічним явищем, яке розвивається, і саме багато в чому задає умови і можливості свого подальшого розвитку. Водночас це не дозволяє забути про його підвалини, попередні нормативні досягнення, оскільки на них базується можливість подальшого розвитку.

Таким чином, запропонована методологія створює нові можливості для вивчення теорії та історії громадянського суспільства, що має привести до нових результатів.

Література:

1. **Витюк В. В.** Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция. – М.: Институт социологии РАН, 1995. – С.7.
2. **Колодій А. Ф.** На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. - Львів: Видавництво „Червона Калина”. - 2002. – С. 30.
3. **Рябов С. Г.** Політологічна теорія держави. 2-е вид. – К.: Тандем, 1996. – С. 76.
4. **Локк Д.** Два трактата о правлении / Сочинения: В 3 т. / Пер. с англ. и лат. Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – С. 263.
5. Там само. – С. 264 – 265.
6. Там само. – С. 310 – 311.
7. **Локк Д.** О гражданском правлении / Избранные философские произведения в двух томах. Т. II /Под. общ. ред. А. А. Макаровского. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – С. 72.
8. Там само. – С. 51.
9. **Локк Д.** Два трактата о правлении / Сочинения: В 3 т. / Пер. с англ. и лат. Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – С. 274.
10. Там само. – С. 293.
11. **Монтескье Ш. Л.** О духе законов / Избранные произведения. –М.:

Государственное издательство политической литературы, 1955. – С. 289.

12. **Локк Д.** Два трактата о правлении / Сочинения: В 3 т. / Пер. с англ. и лат. Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – С. 293 – 294.

13. Там само. – С. 274 – 275.

14. Там само. – С. 277.

15. **Юм Д.** Трактат о человеческой природе, или Попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам // Юм Д. Сочинения в 2 т. Т. 1. / Пер. с англ. С. И. Церетели и др. – М.: Мысль, 1996. – С. 653 – 657.

16. **Войтович С. О.** Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1998.- С. 63.

17. Там само. – С. 63.

18. Там само. – С. 63 – 64.

19. **Гегель Г. В. Ф.** Основы философии права, або Природне право і державознавство. – К.: Юніверс, 2000. - С. 171.

20. Там само. – С. 171.

21. Там само. – С. 171.

22. **Гегель Г. В. Ф.** Философия права. – М.: Мысль, 1990. – С. 228.

23. Там само. – С. 228.

24. Там само. – С. 229.

25. Там само. – С. 236.

26. **Патнам, Роберт Д.** та ін. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Пер. з англ В. Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2001. – С. 110.